

УДК 94 (477)

К. І. Левчук,
д. і. н., професор кафедри історії України та філософії,
Вінницький національний аграрний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0459-622X>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.5-6.3

РОЗВИТОК ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ В 90-І РОКИ ХХ СТ. (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

K. Levchuk,
Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History
of Ukraine and Philosophy, Vinnytsia National Agrarian University

DEVELOPMENT OF FARMS IN UKRAINE IN THE 90S OF THE XX CENTURY (HISTORICAL ASPECT)

Встановлено, що зародження фермерського господарювання в Україні відбулося під впливом соціально-економічних трансформацій українського суспільства початку 90-х років ХХ ст. Фермери відігравали роль піонерів ринкових реформ, отримуючи мінімальну підтримку з боку держави. При цьому колективна форма господарювання залишалася домінуючою в сільському господарстві України.

Досліджено процес формування фермерських господарств, який проходив, в основному, стихійно. На сесіях місцевих рад при підборі претендентів на виділення землі перевагу, як правило, віддавали фахівцям, які працювали в місцевому колективному господарстві. Значну частину земель запасу, з якої наділяли фермерів, складали пасовища, схили річок та ярів, еродовані землі, які були малопридатні для розорення та використання в землеробстві.

Розглянуто особливості розвитку сільського господарства України 90-х років ХХ ст., які полягали в неухильній деградації колективного способу господарювання та підвищення ролі особистих підсобних господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції.

Встановлено, що з 1995 року сектор фермерських господарств переживав стагнацію, викликану практичною повною відсутністю державної допомоги у матеріально-технічному забезпеченні та концентрації уваги державних структур на організації структурної перебудови колективних сільськогосподарських підприємств.

Зроблено висновок, що становлення та розвиток фермерських господарств відбувалося за умов соціально-економічної кризи, в неформованому ринковому середовищі, за відсутності дієвої державної підтримки та критичного ставлення до фермерів з боку органів місцевого самоврядування та керівників колективних сільськогосподарських підприємств.

It has been established that the birth of farming in Ukraine took place under the influence of socio-economic transformations of Ukrainian society in the early 90s of the 20th century. Farmers play the role of pioneers of market reforms, receiving minimal support from the state. At the same time, the collective form of management remained dominant in the agriculture of Ukraine.

The process of formation of farms, which was mainly spontaneous, was studied. At the sessions of local councils, during the selection of applicants for land allocation, preference was usually given to local specialists who worked in the local collective farm. A significant part of the reserve land, which was allocated to farmers, consisted of pastures, slopes of rivers and ravines, eroded lands that are not suitable for plowing and use in agriculture, moreover, they are located in nature conservation zones.

The peculiarities of the development of the agricultural economy of Ukraine in the 90s of the 20th century were considered, which consisted in the steady degradation of the collective method of management and the increase in the role of personal subsidiary farms of the population in the production of agricultural products.

It has been established that since 1995, the agricultural sector has experienced stagnation caused by the practically complete absence of state assistance in material and technical support and the concentration of attention of state structures on the organization of structural restructuring of collective agricultural enterprises. Commodity farming focused on the production of products with a lower added value (grain, sugar beets). Only since 2000 have farms become an economically and statistically significant value in agricultural production. It became more and more difficult for farmers to get land for use against the background of the dissolution of agricultural enterprises.

It was concluded that the formation and development of farms took place under the conditions of a socio-economic crisis, in an unformed market environment, in the absence of effective state support and a critical attitude towards farmers from local self-government bodies and managers of collective agricultural enterprises.

Ключові слова: фермерське господарство, землі запасу, підсобні господарства населення, земельна реформа, 90-і роки XX ст., державна підтримка, соціально-економічна криза.

Key words: farming, reserve lands, auxiliary farms of the population, land reform, 90s of the 20th century, state support, socio-economic crisis.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Нині виникла потреба розробки нової аграрної політики, яка б враховувала помилки та здобутки аграрного сектору України за роки незалежності, участь сільгоспвиробників у забезпеченні продовольчого балансу в мирний та воєнний час, наданні допомоги збройним силам України, трансформації аграрної структури під впливом євроінтеграційних процесів. Не менш важливою є проєктна діяльність всіх зацікавлених сторін — науковців, державних інституцій, активістів фермерського руху, направлена на розробку стратегії розвитку сільського господарства України в повоєнний час. В цих умовах зростає зацікавленість до проблем і здобутків дрібних аграрних сільгоспвиробників — фермерських та особистих селянських господарств, які в своїй господарській діяльності орієнтовані на внутрішній ринок та є важливим чинником продовольчої безпеки держави.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Серед останніх досліджень та публікацій, присвячених розвитку дрібнотоварного виробництва в Україні слід звернути на наукову розвідку О. Нів'євського, П. Яворського, О. Донченка. Автори об'єктивно оцінюють становище сільського господарства в Україні в перші роки незалежності, вказуючи на те, що розвиток малого фермерства в Україні значно сповільнений. З початку 2000х років державна аграрна політика фактично зосереджена на підтримці корпоративних господарств [1].

Л. Пронько, Я. Гонтарук, А. Ревкова, [2] С. Амонс [3] наголошують на необхідності розвитку системи сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які стануть засобом захисту економічних інтересів фермерів. На наш погляд, кардинальна зміна ситуації у розвитку фермерства в Україні може ґрунтуватися на різноплановій адресній допомозі з боку державних інституцій.

Ефективність малих сільгоспвиробників, їх довготривала діяльність вимірюється не лише показниками фінансової звітності, але і залежить від інших чинників (родючості ґрунтів, налагодженої інфраструктури, підприємливості фермера) вважає Л. Гнатишин [4]. Невеликим сімейним фермам доцільно зосереджуватися на вирощуванні та виробництві нішевих продуктів, а державі — орієнтуватися на сприяння технологічності та інноваційного розвитку фермерського виробництва.

О. Бородіна запропонувала шлях розбудови аграрного сектору в повоєнний період із врахуванням уроків аграрної історії незалежної України. Слід погодитися з твердженням авторки, що довгостроковим інтересам України відповідає зміна аграрної структури, що сприятиме сімейним фермам в повній мірі проявити свій потенціал та відхід від надмірної державної підтримки агрохолдингів [5].

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета нашої статті — дослідити період утворення та розбудови фермерських господарств України в перші роки незалежності та

окреслити проблеми, які стояли на заваді їх розвитку.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Становлення фермерського руху в Україні розпочалося під впливом соціально-економічних трансформацій початку 90-х років ХХ ст. В Програмі Народного Руху України, ухваленій в 1990 році, зазначалося, що лише зі здобуттям державної незалежності, розбудови ринкової економіки можливе подолання економічної кризи та перетворення українців на господарів на своїй землі [6, с. 241]. Українська соціал-демократична партія вважала, що земля та інші угіддя мають передаватися селянському господарству, яке самостійно має визначати напрями діяльності [6, с. 215].

В грудні 1990 року Верховна Рада УРСР дала початок земельній реформі, а в липні 1991 року Кабінет Міністрів УРСР затвердив Постанову "Про розвиток селянських (фермерських господарств". В ній відповідальність за матеріально-технічне забезпечення новостворених фермерських господарств покладалася на Міністерство сільського господарства та інші відомства, які складали агропромисловий комплекс. Колгоспам та радгоспам було рекомендовано продавати, здавати в оренду фермерським господарствам необхідну техніку та обладнання та організовувати пункти прокату тракторів, комбайнів, автомобілів та необхідного для ведення фермерського господарства обладнання. При цьому фермерам гарантувалося на період трирічного становлення господарства виділення не менше одного трактора з набором сільськогосподарських машин і одного вантажного автомобіля [7].

Закон "Про Селянське (фермерське) господарство" ухвалений Верховною Радою України в грудні 1991 року, визнав фермерство рівноправною формою ведення господарства на рівні з держаними, колективними та іншими підприємствами та організаціями. Для організації та ведення селянського (фермерського) господарства перед місцевими радами народних депутатів було поставлено завдання вилучити до складу земель запасу 7—10 відсотків сільськогосподарських угідь та забезпечити надання ділянок усім бажаючим стати фермером [8].

Таким чином Закони та Постанови, розроблені в останні роки існування Радянської України, визначили подальший розвиток нової форми господарювання в роки незалежності. Законодавчі ініціативи створили обмежену і контрольовану нішу, в якій фермери мали

відігравати роль піонерів ринкових реформ, отримуючи мінімальну підтримку з боку держави. При цьому колективна форма господарювання залишалася домінуючою в сільському господарстві України.

Станом на травень 1992 року до складу земель запасу в Україні було вилучено 3 млн 135 тис. га землі, що складало 7,5 відсотків площі сільгоспугідь. При цьому, якщо в Чернівецькій області було вилучено 19,8 відсотка, Хмельницькій — 15,6, Івано Франківській — 15, то в Автономній республіці Крим лише 2,3 відсотка, а в Донецькій області — 3,2. До земель запасу також було віднесено 364 тис га землі, які виділялися громадянам для ведення садівництва та городництва [9, арк. 55].

На Вінниччині до складу земель запасу було вилучено понад 245 тис га сільгоспугідь, з яких лише 143 тис га ріллі. Землі запасу відповідали встановленим державою нормативам, але понад 100 тис га складали пасовища, схили річок та ярів, еродовані землі — малоприсадатні для розорення та використання в землеробстві, до того ж розміщені в природоохоронних зонах. Механізм невиконання Закону був закладений в самому Законі, так як він передбачав включення до земель запасу малопродуктивних земель, відведених у запас ще у 1990 році [9, арк. 4]. Кращі землі залишалися у колективних господарствах, які їх виділяли для розширення присадибних ділянок колгоспникам та жителям міст і селищ для самозабезпечення сільськогосподарською продукцією.

На перший погляд, у фермерів залишався вихід, — зосередитися на розвитку тваринництва. Але створення невеликих сімейних тваринницьких ферм потребувало значних капітальних інвестицій, направлених на розбудову необхідної інфраструктури, закупівлі племінного поголів'я, безперебійного забезпечення худоби, свиней, птиці необхідними сільськогосподарськими продуктами та гарантованим збутом кінцевої продукції. Тому протягом усього періоду розвитку фермерського руху в Україні тваринницька галузь не отримала широкого поширення.

На місцевому рівні розгортався наступний рівень протидії створенню фермерських господарств. Так, понад 100 сільських та селищних рад Вінниччини утворили земельний запас в обсягах менше 7 відсотків [9, арк. 2]. В Чернівецькому районі Вінницької області голова Білянської сільської ради заявив, що сесія сільради, при винесенні рішення про відведення землі у запас, не мала на увазі, що на цих землях можуть бути створені фермерські гос-

Таблиця 1. Темпи зростання (зниження) виробництва валової продукції сільського господарства (у відсотках)

Рік	Валова продукція		
	Усі категорії господарств	З них	
		Сільськогосподарські підприємства	Господарства населення
1990 р = 100			
1991	86,8	82,5	97,0
1992	79,6	69,2	104,4
1993	80,8	68,5	110,0
1994	67,5	54,1	99,2
1995	65,0	49,9	101,0
1996	58,9	39,9	104,0
1997	57,8	39,1	102,3
1998	52,2	32,6	99,1
1999	48,6	29,7	93,8
2000	53,4	29,1	111,3

Джерело: [10, с. 6].

подарства. Тому з 167 га землі, відведеної у запас, під рілля було виділено 31,5 га. Ділянки розкидані по сівозмінах у 9 місцях. Всі угіддя розміщені в природоохоронній зоні. Рілля сильно еродована, виснажена. У селі на травень 1992 року був один фермер, якому виділено 12 га землі, а рештою земель запасу користувався місцевий колгосп, керівництво якого вважало, що питання із виведенням у запас землі вирішено остаточно [9, арк. 4].

Процес формування фермерських господарств в Україні проходив в основному стихійно. На сесіях місцевих рад при підборі претендентів перевагу віддавали місцевим фахівцям, які працювали в колгоспі. Багатьом жителям міст та сусідніх громад, які хотіли отримати земельні наділи, було відмовлено. Із причин, які заважали розвитку фермерства 52 відсотки опитаних фермерів вбачали в протидії з боку місцевих голів колгоспів і директорів радгоспів, 32 відсотки — районної адміністрації, а 16 відсотків — місцевих рад [9, арк. 6].

Подібні чинники сприяли повільному розгортанню фермерського руху. Головною організуючою силою фермерського руху стали обласні організації фермерів. У Вінницькій області станом на 1 січня 1992 року державні акти на володіння землею отримали 27 фермерів, а на початку вересня 1992 року кількість фермерських господарств зросла до 376. За ними було закріплено 6,9 тис га, що складало 2,8 відсотків земель запасу або 0,4 відсотки від загальної кількості сільгоспугідь області. На одне господарство припадало 18,4 га. Фермери отримали 55,7 млн карбованців кредитів, що дозволило їм закупити 11 зернових комбайнів, 98 тракторів різних марок, 18 автомобілів та 22 тракторних причепів [9, арк. 1, 62].

У 1992 році фермери Вінниччини заключили держзамовлення на продаж 255 тон зерна,

285 тон цукрових буряків, 18 тон картоплі, 288 тон овочів [9, Арк. 11]. Наведені показники свідчать, що фермерство на початковому етапі свого становлення не отримало необхідної дієвої підтримки на всіх рівнях. Державні структури, місцеві органи, керманічі колективних сільськогосподарських підприємств не сприймали революційні аграрні перетворення. Все це відбувалося на тлі соціально-економічної кризи, викликаній повільною, еволюційною трансформацією народного господарства України від командно-адміністративної до ринкової економіки.

Тенденцією, яка визначала напрям змін в сільському господарстві України 90-х років ХХ ст., була неухильна деградація колективного способу господарювання та підвищення ролі особистих підсобних господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції. (Див. табл.1) Цьому сприяло ухвалення у березні 1992 року Земельного кодексу України та підзаконних актів Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, завдяки яким розпочалися процеси розпаювання та приватизації землі в колективних та державних сільськогосподарських підприємствах. Громадяни України також отримали право на безоплатну приватизацію присадибних ділянок для ведення особистих підсобних господарств.

В умовах гіперінфляції, яка розпочалася з 1993 року, закриття промислових підприємств та масового безробіття населення, на перший план у аграрній політиці України починає виходити створення умов для гарантування продовольчої безпеки держави. Підсобні господарства населення були своєрідним економічним демпфером, який згладжував коливання цін на сільськогосподарську продукцію в умовах деградації державної торгівлі, вирішував проблему самозайнятості та забезпечення про-

Таблиця 2. Селянські (фермерські) господарства України в 1990—2000 роках (станом на кінець року)

Рік	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Кількість фермерських господарств	82	2098	14681	27739	31983	34778	35353	35927	35485	35884	38428
Площа с.г. угідь в користуванні, га	2,0	39,7	292,3	558,2	699,7	786,4	835,0	932,2	1029,2	1162,3	2157,6
У тому числі ріллі, га	...	30,7	259,8	505,1	638,5	718,5	765,0	857,4	953,6	1082,2	1994,0

Джерело: [13, с. 274].

дуктами харчування селян та членів їх родин, сприяв реалізації надлишків міському населенню через мережу заготівельних організацій. Таким чином мільйони дрібнотоварних виробників, на невеликих за площею ділянках, використовуючи, здебільшого, ручну працю, перетворювались на вагомого виробника сільськогосподарської продукції.

Слід враховувати, що становлення особистих підсобних господарств відбулася в рамках колгоспно-радгоспної системи господарювання, яка так і не спромоглася повністю покрити потребу в продукції сільського господарства для населення країни. Присадибні ділянки давали змогу колгоспникам не тільки забезпечувати продуктами харчування свою родину та реалізовувати надлишки на колгоспних ринках. В 60-х роках ХХ ст. особисті підсобні господарства виробляли в УРСР близько 60 відсотків картоплі та плодово-ягідної продукції, 30 відсотків овочів, 40 — м'яса та молока [11, с. 9].

У Вінницькій області станом на 1 січня 1996 року в господарствах населення утримувалося 23 відсотки великої рогатої худоби, в тому числі 45 відсотків корів, 46 відсотків свиней, 100 відсотків кіз та 96 відсотків кролів, 66 відсотків птиці. В 1995 році ними було зібрано 99 відсотків обласного збору картоплі, 75 відсотків овочів відкритого ґрунту та 36 відсотків кукурудзи на зерно. Загалом, в цьому секторі аграрної економіки, вироблялося більше 40 відсотків валової продукції сільського господарства області.

Тоді як 817 фермерських господарств області у 1997 році, маючи в своєму користуванні 18,7 тис. га сільськогосподарських угідь виробили 20 тис. тон зернових, 60 тис. тон цукрових буряків, 700 тон насіння соняшнику. В структурі посівів 78 відсотків становили зернові та бобові культури, 13 відсотків — технічні культури. З числа господарств, що мали худобу, переважна більшість її утримувала для задоволення власних потреб. Не було створено жодного господарства, яке спеціалізувалось би на

виробництві товарної продукції тваринництва [12, арк. 5—6].

Статистичні дослідження, які проводилися у другій половині 90-х років ХХ ст. зафіксували зміни, які відбулися в середовищі фермерського руху. Перша група фермерів (не більше 10 відсотків) мала в користуванні від 50 га ріллі та достатнє технічне забезпечення, що дозволяло їм з впевненістю дивитися у майбутнє. Друга група (50-60 відсотків фермерів) — умовні "середняки", що обробляли від 25 до 50 га землі при забезпеченні технікою на рівні 40 відсотків. Третина фермерів — початківці, з невеликим земельним наділом, відсутністю техніки та необхідним матеріально-технічним забезпеченням [12, арк. 7].

В 1994—1995 роках, на тлі кризових явищ в сільському господарстві України, влада вирішила прискорити земельну реформу. Спочатку відбулася передача земель у колективну власність аграрних підприємств, а згодом розпочався розподіл земель (розпаювання) серед працівників. В основному, до початку 2000 років, понад 6 млн селян отримали сертифікати, які гарантували право на свою частку землі та вільного виходу з колективного сільськогосподарського підприємства з виділенням паю в натурі. Одночасно з новим етапом земельної реформи розпочалася стагнація фермерського руху, яка тривала до початку 2000-х років. (Див. табл. 2).

На наш погляд, ці процеси були взаємопов'язані.

По-перше, основні зусилля державних структур були направлені на організаційне забезпечення структурної перебудови колективних сільськогосподарських підприємств.

По-друге, особисті підсобні господарства не вимагали значних державних інвестицій та сприяли забезпеченню населення необхідними продовольчими ресурсами за умов зниження виробництва аграрної продукції колективними формами господарювання.

По-третє, за умов розгортання соціально-економічної кризи державна підтримка фер-

мерських господарств практично зійшла нанівець. Вінницьке відділення Державного фонду підтримки селянських (фермерських) господарств в 1993 році отримало з державного бюджету в 1993 році коштів на 100 тракторів для фермерів, що не забезпечувало потребу більшості новостворених фермерських господарств у техніці. Тоді як у 1995 році на допомогу з держбюджету можна було закупити для фермерів умовних півтора трактора. Ліміти державних централізованих капіталовкладень, спрямованих на облаштування соціальної сфери фермерів, було профінансовано лише на 7 відсотків. За цих обставин обласне відділення фонду практично припинило надання допомоги по переважній більшості напрямків, передбачених законодавчими і нормативними актами. [12, Арк.8]

По-четверте, отримати землю в користування фермерам ставало все важче на тлі розпаювання сільськогосподарських підприємств.

Нові можливості для розвитку фермерського господарювання з'явилися лише після Указу Президента України Л. Кучми від 3 грудня 1999 року, який передбачав трансформацію колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) в господарські структури ринкового типу. При цьому гарантувалося право вільного виходу членів колишніх КСП із земельними та майновими паями та створення фермерських господарств або розширення особистих підсобних господарств за рахунок своїх паїв. Це призвело до поступового збільшення кількості фермерських господарств та землі, якою вони розпоряджались.

ВИСНОВКИ

Становлення та розвиток фермерських господарств відбувався за умов соціально-економічної кризи, в несформованому ринковому середовищі, за відсутності дієвої державної підтримки та критичного ставлення до фермерів з боку органів місцевого самоврядування та керівників колективних сільськогосподарських підприємств.

Фермерське товарне господарство було зосереджено на виробництві продуктів з нижчою доданою вартістю (зерно, цукрові буряки). Лише з 2000 років фермерські господарства стають економічно і статистично значимою величиною в аграрному виробництві.

Література:

1. Нів'євський О., Яворський П., Донченко Д. Малі фермери та домогосподарства в сільському господарстві та сільській економіці:

оцінка їх ролі та заходи з підтримки їх сталого розвитку. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2021/07/Smallholders-KSE.pdf> (дата звернення: 28.01.2023).

2. Пронько А., Гонтарук Я., Рєвкова А., Дослідження стану розвитку фермерства в Україні. Причорноморські економічні студії. Одеса. Вип. 48-1, 2019. С. 155—165. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.48-25>

3. Амонс С. Фермерські господарства та їх роль у розвитку аграрного сектору економіки. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. Вінниця. 2019. № 5. С. 17—28.

4. Гнатишин А. Виробничий потенціал фермерських господарств: структура та відтворення. Глобальні та національні проблеми економіки. Миколаїв. 2018. Вип. 22. С. 312—318.

5. Бородіна О. Сільське господарство в умовах воєнного стану: уроки для суспільства і політиків. URL: <https://www.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9288> (дата звернення: 27.01.2023).

6. Сучасні політичні партії та рухи на Україні: інформаційно-довідкові матеріали. Київ: Інститут політичних досліджень, 1991. 351 с.

7. Про розвиток селянських (фермерських) господарств: Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 20 липня 1991 р. № 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-91-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.01.2023).

8. Про порядок введення в дію Закону України "Про селянське (фермерське) господарство: Постанова Верховної Ради України від 20 грудня 1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 14. С. 187—188.

9. Документи про хід виконання Закону України "Про селянське (фермерське) господарство" та рішень Уряду з цього питання по області за 1992 рік. (Заявки, дані, довідки). Державний архів Вінницької області. Ф. 6191. Оп. 1. Спр. 398. Арк. 65.

10. Валова продукція сільського господарства України. 1990-2010 роки. Статистичний збірник. Київ: ДССУ. 2012. 48 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_vpsg_bl.htm (дата звернення: 02.02.2023)

11. Марчук В.В. Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II половина 40-х — середина 60-х рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 17 с.

12. Довідки про стан розвитку фермерського руху за 1996—1998 роки. Державний архів Вінницької області. Ф. 6191. Оп.1. Спр. 504. Арк. 17.

13. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2000 році. Київ: ІВЦ Держкомстату України. 2001. 404 с.

References:

1. Niviyevskiy, O., Yavorskiy, P. and Donchenko, D. (2021), Mali fermery ta domohospodarstva v sil's'komu hospodarstvi ta sil's'kiy ekonomitsi: otsinka yikh roli ta zakhody z pidtrymky yikh staloho rozvytku [Small farmers and households in agriculture and rural economy: assessment of their role and measures to support their sustainable development], KSE, Kyiv, Ukraine, available at: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2021/07/Smallholders-KSE.pdf> (Accessed 28 January 2023).

2. Pronko, L., Hontaruk, Ya. and Revkova, A. (2019), "Study of the development of farming in Ukraine", Prychornomors'ki ekonomichni studiyi, vol. 48-1, pp. 155—165. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.48-25>.

3. Ammons, S. (2019), "Farms and their role in the development of the agrarian sector of the economy", Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktual'ni pytannya nauky i praktyky, vol. 5, pp. 17—28.

4. Hnatyshyn, L. (2018), "Production potential of farms: structure and reproduction", Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky, vol. 22, pp. 312—318.

5. Borodina, O. (2023), "Agriculture under martial law: lessons for society and politicians", The official site of National Academy of Sciences of Ukraine, available at: <https://www.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9288> (Accessed 27 January 2023).

6. Institute of Political Studies (1991), Suchasni politychni partiyyi ta rukhy na Ukrayini: informatsiyno-dovidkovi materialy [Modern political parties and movements in Ukraine: information and reference materials], Institute of Political Studies, Kyiv, Ukraine.

7. Cabinet of Ministers of the Ukrainian SSR (1991), Decree "On the Development of Peasant (Farm) Farms", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-91-%D0%BF#Text> (Accessed 25 January 2023).

8. The Verkhovna Rada of Ukraine (1992), Resolution "On the Procedure for Enacting the Law of Ukraine" On Peasant (Farm) Economy", Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny, vol. 14, pp. 187—188.

9. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti (1992), "Documents on the implementation of the Law of Ukraine "On Peasant (Farm) Economy"

and Government decisions on this issue in the region for 1992. (Applications, data, references), F. 6191, Des. 1, Case 398, 65 sheets.

10. The official site of State Statistics Service of Ukraine (2012), "Gross production of agriculture of Ukraine. 1990—2010 years. Statistical collection.", available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_vpshg_bl.htm (Accessed 2 February 2023).

11. Marchuk, V.V. (2007), "Personal subsidiary farms in the socio-economic life of Ukraine (second half of the 40s — mid-60s of the 20th century)", Ph.D. Thesis, History of Ukraine, Zaporizhia National University, Zaporizhia, Ukraine.

12. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti, (1992), "Reports on the development of the farming movement for 1996—1998", F. 6191, Des. 1, Case 504, 17 sheets.

13. President of Ukraine (2001), Poslannya Prezydenta Ukrayiny do Verkhovnoyi Rady Ukrayiny pro vnutrishnye ta zovnishnye stanovyshche Ukrayiny u 2000 rotsi [Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine on the internal and external situation of Ukraine in 2000], Information and publishing center of the State Committee of Statistics of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2023 р.

www.economy.nayka.com.ua

Електронне фахове видання

**Ефективна
ЕКОНОМІКА**

Виходить 12 разів на рік

**Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з ЕКОНОМІЧНИХ НАУК (Категорія «Б»)
Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292**

e-mail: economy_2008@ukr.net

тел.: (044) 223-26-28

(044) 458-10-73